

L. PALMAITIS

DAR DĒL ide. FLEKSINĒS SISTEMOS ATSIKADIMO

1

Kaip minėta ankstyvesniame straipsnyje¹, visiems gerai žinoma ide. fleksinė sistema yra atsikadusi iš kitokios, proto-ide. ergatyvinės sistemos, kurioje įvairių gramatinių kategorijų formantai buvo gana savarankiški, laisvi, pasireiškiantys kaitijoje (pvz., įvardžių) kaip skirtingi kamienai. Vienintelis formantas, maždaug primenantis mūsų fleksiją, vėlyvojoje ide. borealinės tarmės pakopoje buvo ergatyvo formantas **-sa/-s*, kurio ryšys su įvardžių sistema, gal būt, dar irgi nebuvo nutrūkęs. Absoliuto linksnio forma buvo lygi grynajam kamienui, taigi *a*-kamienių atveju buvo **-a²*.

Lygindami šitokią sistemą su gretimine afrazine prokalbe-tarme, matom, kad pastarojoje finalinis *-a* iš pradžių buvo nulinės fleksijos alomorfai ir alofonas³. Visą afr. vokalizmą suvedus į opoziciją *a* || *ø* – *ə* ir palyginus tai su V. Ivanovo – E. Pulleyblanko perinterpretuota ide. opozicija *a* – *ə*, galima suponuoti vieningą vokalizmo sistemą visame vakarų borealiniame areale. Tuo pagrindu ir ide. tarmėje turėtume laukti faktų, rodančių *-a* esant nulinės fleksijos alofonu. Ir iš tiesų, hetitų kalboje žinomi, pvz., datyvai-lokatyvai tiek su *-a* gale, tiek su nuline fleksija (panašiai ir indoiranėnų kalbose). Abiem atvejais čia gali būti gryno *a*-kamieno forma (dėl antrojo plg. toliau), nors pirmuoju atveju teoriškai galimas dar ir *a*-kamienas pailgintas. Pritaikius čia ide. prokalbei suponuotą ergatyvinę sakinio konstrukciją, tematinės priesagos *-a* atsikadimas *a*-kamieniuose vardažodžiuose galėtų būti aiškiamas šitaip. Dviejų ide. kamienų, pvz., *əsh-* „ponas“ ir *įəug-* „jungas“ absoliuto linksnis turėjo nulinę fleksiją. Pirmas žodis, priklausydamas aktyviųjų daiktų klasei, galėjo būti pavartotas dar ergatyvo linksnyje (*əshsa*), tuo tarpu antras žodis, pri-

¹ Žr. L. Palmitis, Asmeniniai įvardžiai ir borealinių kalbų proto-sistemos rekonstravimas, – Baltistica X(1) 1974 53.

² Kaip ir minėtame straipsnyje, rekonstruojant ide. vokalizmą, visur laikomasi V. Ivanovo – E. Pulleyblanko pastabos dėl ide. opozicijos *e* – *o* perinterpretavimo *ə* – *a*; be to, ergatyvo fleksija mes sutapatiname su parodomuoju įvardžiu **sa*, kuris, galo fleksijoje netekęs nepriklausomo įvardžio požymių, pasidarė tolygus *-s* – žr. toliau dėl **-a* kaip nulinės fleksijos alofono.

³ Plg. И. М. Дьяконов, Проблема протоафразийской глагольной системы, – Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков, Москва, 1972, 48.

klausydamas pasyviųjų daiktų klasei, šitokios galimybės neturėjo. Tokią padėtį schematiškai pailiustruokime „sakiniais“:

əʃh |*eina*|
ɪəʊg |*guli*|
əʃhsa |*užmauna-tas*| *ɪəʊg*

Taigi egzistavo formos:

linksnis	akt.	pas.	
ergatyvas	<i>əʃhsa</i>	--	veiksmo subjektas
absoliutas	<i>əʃh</i>	<i>ɪəʊg</i>	veiksmo objektas = būsenos subjektas

Ergatyvui nykstant, veiksmo ir būsenos subjekto kategorijos jungiasi į vieną, priešpastatomą veiksmo objektui – „akuzatyvui“. Tuomet senas ergatyvas suvokiamas tiek, kiek šiam „akuzatyvui“ priešpastatomas „nominatyvas“ (*ponas užmauna jungą*) tiek, kiek veiksmažodinį vardažodį valdantis „genityvas“ (*pono užmovimas*). Kadangi pasyviųjų daiktų klasės vardažodžiai niekad nebuvo turėję ergatyvo požymio (-)sa, jų „nominatyvas“ tapo lygus „akuzatyvui“, tačiau ergatyvinei konstrukcijai dar visai neišnykus, aktyviųjų daiktų klasės vardažodžiai turėjo tam tikrą laiką išlaikyti vienodus būsenos subjekto ir veiksmo objekto variantus, būtent: *əʃh* |*eina* | ir |*maištininkas* | | *nužudo* | *əʃh*. „Nominatyvui“ įsigalint, požymis -s(a) nustojo buvęs suvokiamas ergatyvo prasme ir todėl galėjo išsiplėsti į visas „nominatyvines“ situacijas aktyviųjų daiktų klasėje: *əʃhsa* | *užmauna* | ir *əʃhsa* | *eina* |. Ilgą laiką turėjo koegzistuoti du „nominatyvo“ variantu – su -sa ir be -sa. Pastarasis atvejis reikalavo formalaus „nominatyvo“ atskyrimo nuo „akuzatyvo“, žymėjusio vien tik veiksmo objektus. Tam prie „akuzatyvo“ buvo jungiamas senas „artikelis“ *ma (?), vėliau virtęs finaline nosine archifonema. Priebalsinį sonantą jungiant, kamiengalis patogiausiai galėjo realizuotis jungiamuoju -a kaip nulinės fleksijos variantu. Tuo laikotarpiu, gal būt, ir ergatyvas -s(a) jau buvo galutinai netekęs savo ryšio su įvardžiais ir ėmė realizuotis tik kaip -sø. -a-N įtakoje -a- galėjo įsitvirtinti ir nominatyve (-a-s), tačiau tebeliko galimas ir variantas be -a- (t. y. -s). Genityve, kuris kartu su akuzatyvu buvo priešpastatomas nominatyvui (nes galėjo reikšti netiesioginį objektą), lengviau buvo įsitvirtinti formai su -a- kaip artimesnei akuzatyvui:

əʃhsa $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \textit{əʃhas}, \textit{əʃhs}, \textit{əʃh} \quad (\text{nom.}) \\ \rightarrow \textit{əʃhas} \quad (\text{gen.}) \end{array} \right.$
əʃh $\longrightarrow \textit{əʃhaN} \quad (\text{akuz.})$

Niekatrojoje giminėje reguliarius buvo gryno kamieno nominatyvas-akuzatyvas, o genityvas galėjo būti paimtas tik iš bendrosios giminės, t. y. turėjo fleksiją -s, pri-

jungtą prie *a*-kamienio varianto. Šitai kartu su reguliarium *-a* buvimu bendrosios giminės genityve bei akuzatyve ir nereguliarium jo buvimu bendrosios giminės nominatyve sudarė pagrindą nulinės kamiengalio fleksijos variantą *-a* apibendrinti kaip priesagą *-a*. Dėl šios priežasties niekatrojoje giminėje pasidarė galima koegzistencija:

nom.	<i>īəug</i>	} ir	<i>īəuga</i>	} su apibendrintu <i>-a</i> -
gen.	<i>īəugas</i>		<i>īəugas</i>	
akuz.	<i>īəug</i>		<i>īəuga</i>	

Pastaruoju atveju pagal analogiją su bendrąja gimine akuzatyve galėjo atsirasti nosinis požymis, kuris tuoj pat buvo perkeltas ir į nominatyvą, kadangi niekatrosios giminės nominatyvo-akuzatyvo linksnis dar nebuvo praradęs visų savo bendrumo su pasyviųjų daiktų klasės absoliuto linksnium pėdsakų:

nom.	<i>īəug,</i>	<i>īəuga,</i>	<i>īəugaN</i>
gen.	<i>īəugas,</i>	<i>īəugas,</i>	<i>īəugas</i>
akuz.	<i>īəug,</i>	<i>īəuga,</i>	<i>īəugaN</i>

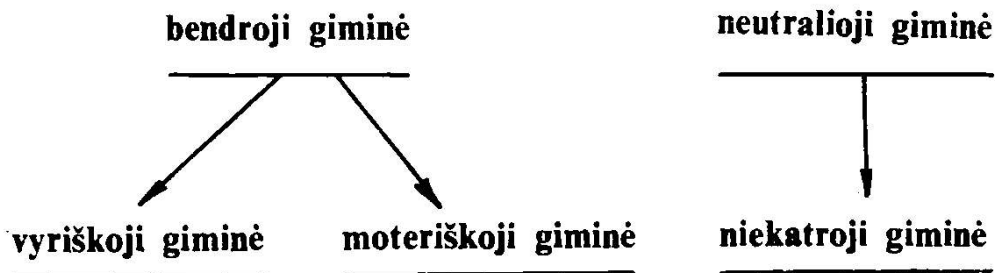
2

Nominatyvinei konstrukcijai atsiradus, aktyviųjų daiktų klasės priešpastatymas pasyviųjų daiktų klasei neteko reikšmės. Kaip tik todėl visi aktyviųjų daiktų klasės vardažodžiai negalėjo ištiesai virsti bendrosios giminės vardažodžiais, o pasyviųjų daiktų klasės vardažodžiai – niekatrosios (tiksliau – neutraliosios) giminės vardažodžiais. Natūralus buvo atsitiktinis perėjimas iš vienos klasės-giminės į kitą. Todėl, turint pavyzdžiu senąjį variantą *əshs*, daugybė konsonantinio kamieno niekatrosios giminės daiktavardžių įgavo nominatyvo požymį *-s* ir perėjo į bendrąją giminę. Tokiu būdu galėjo atsirasti žinomi tipai.

λόκ-ο-ς : *ζυγ-ό-ν*
κόρακ-ς : *γένουσ-σ,*

o, bendrajai giminei skilus į vyriškąją ir moteriškąją – net *ὁ ποιμήν, ἡ σάοξ*.

Ide. giminių sistemos atsiradimą įprasta vaizduoti tokia schema⁴:

Sprendžiant iš tokios schemos, vyriškosios ir moteriškosios giminių žodžiai, kaip kilę iš vienos kategorijos, turėtų turėti daugiausia bendrumų tarpusavyje ir

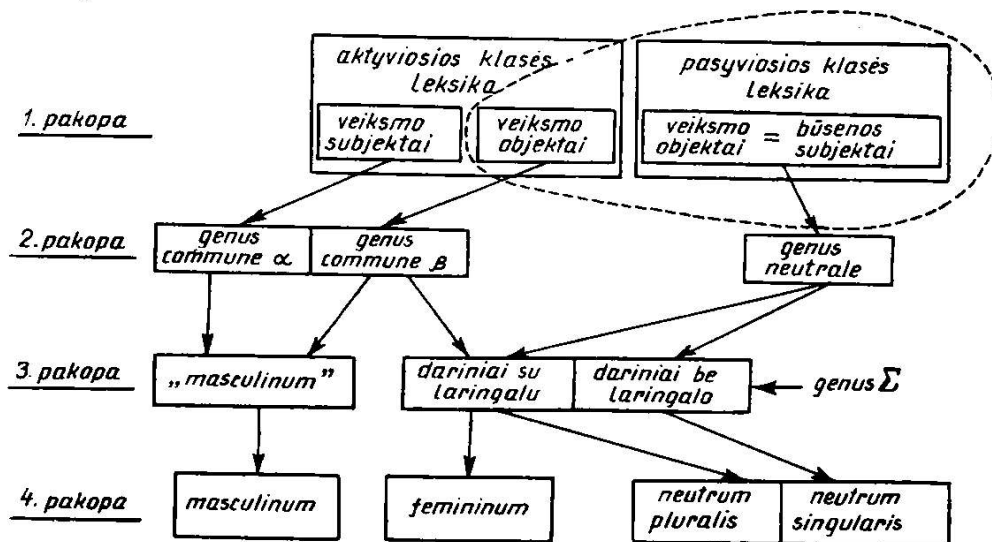
⁴ Plg. И. М. Тронский, *Общндоевропейское языковое состояние*, Ленинград, 1961, 57.

mažiausia požymių, jungiančių kurias nors iš jų su niekatraja gimine. Tačiau iš tikrųjų moteriškoji giminė turi daugiau bendrumų su niekatraja, negu su vyriškąja. Suprastintai kalbant, savo daryba (evoliuciniu požiūriu) moteriškoji giminė yra tapati niekatrosios giminės daugiskaitai. Tai leidžia spėlioti, kad tarp pirminio bendrosios-neutraliosios giminių stovio ir dabartinio trijų giminių stovio būta dar tarpinio, kur dalis bendrosios giminės žodžių buvo sudarę vieną kategoriją su niekatraja gimine. Paprastumo dėlei tą suponuojamą kategoriją toliau vadinsime „tarpine“ gimine (genus Σ).

Daugiskaitos kategoriją paminėjus, reikia pridurti, kad paradigmintis jos formavimasis, kaip tai gražiai rodo hetitų medžiaga, yra vėlyvesnių epochų padarinys⁵. Taip niekatrosios giminės vienaskaita (atmetus kai kur vėliau prilipdytą nosinį požymį) yra grynas senojo absoliuto linksnio formos reliktas, o daugiskaita atspindi formanto $*-H_2/-\bar{a}$ derivacinę raidą, formuojantis nomina collectiva⁶. Tas formantas, lygiai kaip ir moteriškosios giminės atveju, genetiškai yra susijęs su $-a / -\bar{a}$ kamien-galiu: $-\bar{a} < *-\bar{a}H_2 / -aH_2$ paliekant formantą $-H_2$ atematiniais vardažodžiams⁷.

Taigi, kaip nomina abstracta žymėtojai, moteriškosios giminės vienaskaita ir niekatrosios daugiskaita yra tos pačios darybinės kategorijos ir skiriasi tik darybos realizacija skirtinguose leksikos sluoksniuose: antrąją formavo daugiausia buvusios neutraliosios giminės vardažodžiai, kilę iš pasyvosios klasės, kuriai be kita ko priklausė nomina abstracta ir nomina collectiva; o pirmąją formavo tiek buvusios neutraliosios giminės vardažodžiai (dėl tos pačios priežasties), tiek buvusios bendrosios giminės, kadangi į bendrąją giminę pateko aktyviosios klasės vardažodžiai, kurie tik priklausomai nuo ergatyvo požymio buvimo ar nebuvimo funkcionavo arba kaip veiksmo subjektai, arba kaip būsenos subjektai = veiksmo objektai, pastaruosiu atveju nesiskirdami nuo pasyvosios klasės vardažodžių.

Susumavus viską, būtų racionalu siūlyti tokią ide. giminių sistemos atsiradimo schemą:

⁵ Plg. V. Mažiulis, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai, Vilnius, 1970, 78.

⁶ Min. veik., 307.

⁷ Min. veik., 308.

Remiantis šia schema, nesunku paaiškinti tokius „nukrypimus“, kaip gr. $\eta\ \pi\lambda\epsilon\upsilon\ \rho\acute{\alpha}$ ir $\tau\acute{o}\ \pi\lambda\epsilon\upsilon\rho\acute{o}\nu$, arba s. i. *jīvitam*: lo. *vita* < *vīvita(?), kas rodo buvus tarpinį stovį. Gausūs pavyzdžiai, kur įvairiose kalbose kaitaliojasi vyriškoji ir moteriškoji giminės (s. i. *rathas* : lo. *rota*), suprantama, rodo buvus bendrąją giminę, užfiksuotą hetituose (plg. het. comm. *ḥaššaš* : lo. *ara*). Pagaliau, iš schemos matyti, kad visai įmanomas net kaitaliojimas masc. : neutr., ir tai patvirtina tokie pavyzdžiai, kaip gr. *ζυγός* : *ζυγόν*. Anksčiau minėta tradicinė schema pastarojo atvejo nepaaiškina.

Borealiniu požiūriu mūsų siūlomą schemą patvirtina afrazinių kalbų faktai. Visose afr. kalbose egzistuoja dviejų giminių (tradiciskai – „vyriškosios“ bei „moteriškosios“) sistema. Tačiau afr. „moteriškoji“ giminė atitinka tiek ide. moteriškąją, tiek niekatrąją giminę. Jai priklauso nomina abstracta, semitų „moteriškosios“ giminės daugiskaita, panašiai kaip ir gr. niekatrosios, gali derintis su veiksmažodžiu vienaskaitoje. Visa tai leidžia manyti, kad afr. „moteriškoji“ giminė atitinka „tarpinę“ giminę mūsų schemoje, kitaip sakant, giminių formavimasis afr. šeimoje sustojo ide. 2-oje pakopoje.

Pereinant prie gilesnių borealinių rekonstrukcijų, reikia atkreipti dėmesį, kad visose afr. kalbose, išskyrus berberų-libiečių, gausiai reprezentuojama tokių „moteriškosios“ giminės formanto vystymosi stadijų: [$\emptyset$ kamiengalio + $t\emptyset$] > *-at* > > *-ah* > *-ā* > *-a*. Berberų-libiečių kalbose užsikonservavo *t*-stadijos⁸. Jeigu ide. $H_2 = h$, kyla klausimas, ar negali būti ir ide. laringalas formulėje *-ə/aH₂* išnykusio bor. dantinio (t_2 – ?) refleksu? Pats formantas *-t* borealinėje „antkalbėje“, matyt, buvo universalus pasyvumo-abstraktumo reiškėjas⁹, todėl būtų logiška laukti jo poveikio ir šiuo atveju. Aišku, kad vien tik indoeuropeistikos dirvoje stovint, šis klausimas vargu ar gali būti išspręstas. Be to, nė afr. kalbų medžiaga neduoda atsakymo, kaip dantinis *t* benykdamas gali pavirsti laringalu *h*. Tačiau tipologiniai tyrinėjimai rodo, kad toks virtimas yra įmanomas¹⁰.

Nereikia pamiršti, kad ide. bei afr. kalbos priklauso vakariniam borealinių kalbų arealui, kur įeina, be jų, dar kartvelų kalbos. O į panašius reiškinius gruzinų kalboje yra kreipęs dėmesį N. Maras¹¹, tačiau jo spėliojimai kol kas nepasitvirtina. Tolimesnis šių klausimų nagrinėjimas priklauso nuo santykio tarp visoms trims šeimoms bendrų formantų nustatymo.

⁸ Plg. И. М. Дьяконов, Семито-хамитские языки, Москва, 1965, 54.

⁹ Žr. L. Palmaitis, min. veik., 54–55.

¹⁰ Dėl *-t* > *h* žr. Вяч. Вс. Иванов, О происхождении ларингализации-фарингализации в енисейских языках, — Фонетика, Фонология, Грамматика, Москва, 1971, 134; dėl *h* ryšio su laužtine priegaide žr. Вяч. В. Иванов, О прерывистой интонации в латышском языке, — *Rakstu krājums, veltījums Dr. Jānim Endzelīnam, Rīgā*, 1959, 133–148.

¹¹ Žr. Н. Я. Марр, Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, Санктпетербург, 1908.

MORE ON THE ORIGIN OF INDO-EUROPEAN INFLECTED SYSTEM

Summary

As investigations in the field of Afro-Asiatic languages show, the primary Afr.-A. vocalism may be represented as an opposition $a-\partial$, $-a$ and $-\emptyset$ being allophons in ultima. Therefore the fact that according to V. Ivanoff – E. Pulleyblank the primary I. – E. opposition may be reinterpreted as $a-\partial$, enables us to suppose it's universality in all West-Borealic dialects. So the I.–E. vocalism in ultima may be also identified as $-a\text{:-}\emptyset - \partial -$ cf. e. g. Hittite datives-locatives with zero inflection and with $-a$. It seems possible, that in C-stems' endings the zero variant was generalized, while in a -stems it was the a -variant. In this way the thematic suffix $-a$ may have arised.

The gender system which preceded the I. – E. trigender system was like that of Afr.-A. type, part of the former common gender having been turned into "masculinum", the other part as well as the former neutral (non neutrum!) gender having formed an "intermediate" gender (genus Σ). I. – E. sg. fem. = pl. neutr. were mostly nomina abstracta derivated from the "intermediate" gender stems by adding H_2 (a/∂ stem ending $+H_2 = \bar{a}$, or $\emptyset$ stem ending $+H_2$) (see table).

It is possible that Proto-I. – E. derivations with $\bar{a}$ having been descended from the primary $*a/\partial t_2 > *a/\partial H_2$, like Afr. -A. $-\bar{a} < -ah < -at$, t being a common Borealic formative pointing to passivity and abstraction.

SMULKMENOS

IX

Priebalsių palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius latvių Latgalos šnektose iki šiol buvo laikoma kaimynų rytų slavų įtakos padaru (A. Abelė, E. Blesė, J. Endzelynas). A Breidakas savo pranešime II sąjunginėje baltistų konferencijoje stengėsi tokią pažiūrą paneigti, žr. *Baltistica*, I priedas, Vilnius, 1972, 33–40. Tačiau jo argumentacija nėra įtikinama dėl pastangų sieti rytų slavų įtakos atsiradimą vien tik su palyginti vėlyvu gausesnių rusų persikėlėlių Latgaloje pasirodymu (ypač XVIII a. II pusėje). Betgi visai nutylimi pačios latvių kalbos duomenys rodantys nepalyginamai senesnę ir, be to, labai stiprią rytų slavų kalbinę įtaką ne tik latgaliečių tarme, bet ir visai latvių kalbai, plg. tokius senus skolinius, kaip *krievi* iš *кривичи*, *duõmât* 'rus. *думать*' su *ie, uo* vietoj slavų senovinių tam tikrų ilgųjų balsių¹, arba tokius, kaip *stikls* (= liet. *stiklas*), rodančius skolinimo metu rytų slavus dar turėjus redukuotus trumpuosius balsius². Taip pat nutylimi istorijos bei archeologijos duomenys apie Latgalos tam tikrą politinę priklausomybę nuo Polocko ir senus kultūrinius ryšius su rytų slavais³.

Z. Zinkevičius

¹ Žr. K. Būg a, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1958, 351–353.

² Plg. ten pat, III, Vilnius, 1961, 751.

³ Latvijas PSR vēsture, I, Rīgā, 1953, 37–39, 48–49, 57–61, 63–67 ir kt.